

**რამდენიმე არქაული ლექსიკური ერთეულისათვის
ხევსურულ დიალექტში**

**On Several Archaic Lexical Units
in the Khevsurian Dialect**

მაია მიქაუტაძე

აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
საქართველო, ქუთაისი

Maia Mikautadze
Akaki Tsereteli State University
Georgia, Kutaisi

აბსტრაქტი

ხევსურული დიალექტი წარმოადგენს აღმოსავლეთქართული დიალექტური სისტემის ერთ-ერთ უძველეს ფენას, რომელიც მრავალ პრეისტორიულ და არქაულ ელემენტს ინახავს. ხევსურეთი, თავისი გეოგრაფიული იზოლაციისა და ტრადიციული კულტურის კონსერვატიული ხასიათის გამო, გამორჩეულად საინტერესოა ლექსიკური არქაიზმების შესასწავლად.

არქაიზმი, როგორც ცნობილია, ეწოდება იმ სიტყვას ან გამოთქმას, რომელიც ოდესღაც ჩვეულებრივად გამოიყენებოდა, მაგრამ შემდეგ თანამედროვე ენამ ახალი ფორმით ჩაანაცვლა. ისინი მნიშვნელოვანი წყაროა ენის ისტორიისა და ეთნოკულტურული მეხსიერების შესასწავლად. არქაიზმები არა მხოლოდ ლექსიკური ერთეულებია, არამედ ხალხური აზროვნების ნიშანაცაა.

სტატიაში წარმოდგენილი და ენობრივ-კულტურული კონტექსტის თვალსაზრისითაა განხილული ხევსურული არქაული ლექსიკური ფენის რამდენიმე ისეთი საინტერესო მაგალითი, რომლებიც თანამედროვე ქართულში ან სრულიად დავიწყებულია, ან მნიშვნელობა შეცვლილია. ეს სიტყვაფორმებია: ხალი, წკენტვა, ბაყალი, ბუცუცა, გონჯი, ბოტი, ჩხერი, ფარაგი, გურზი, ფია, წინწლები... შეიძლება ითქვას, რომ ხევსურული დიალექტი ინახავს ქართული ენის უძველეს ფენას, რომელიც წარმოადგენს კულტურული მეხსიერების მნიშვნელოვან ნაწილს.

არქაული ლექსიკის შესწავლა არ არის მხოლოდ ლინგვისტური ამოცანა – ეს არის ჩვენი ეროვნული იდენტობისა და ისტორიული მემკვიდრეობის კვლევის გზა.

ამიტომ აუცილებელია, გაგრძელდეს ხევსურული დიალექტის კვლევა, ჩაიწეროს ცოცხალი მეტყველება და შეიქმნას თანამედროვე ლექსიკური კორპუსები, რათა ეს არქაული ფენა მომავალ თაობებსაც შეუნარჩუნდეს.

საკვანძო სიტყვები: ხევსურული დიალექტი, არქაული ლექსიკა, ისტორიული და ეთნოკულტურული მემკვიდრეობა.

ABSTRACT

The Khevsurian dialect represents one of the oldest strata of the Eastern Georgian dialectal system, preserving many prehistoric and archaic elements. Khevsureti – owing to its geographical isolation and the conservative character of its traditional culture – is exceptionally interesting for the study of lexical archaisms.

An archaism, as is well known, is the term given to a word or expression that was once used in ordinary speech but was subsequently replaced by the modern language with a new form. Archaisms constitute an important source for the study of the history of a language and of ethnocultural memory. They are not merely lexical units, but also a mark of the folk mode of thought.

The article presents and examines, from the standpoint of linguistic and cultural context, several such interesting examples from the archaic lexical layer of Khevsurian, words that in modern Georgian are either entirely forgotten or have changed in meaning. These word-forms are: khali, ts'k'ent'va, baq'ali, butsutsa, gonji, bot'i, chkheri, paragi, gurzi, pia, ts'int's'lebi...

It may be said that the Khevsurian dialect preserves the most ancient layer of the Georgian language, one that constitutes a significant part of cultural memory.

The study of archaic vocabulary is not merely a linguistic task – it is a means of investigating our national identity and historical heritage.

For this reason, it is essential that research into the Khevsurian dialect continue, that living speech be recorded, and that modern lexical corpora be created, so that this archaic layer may be restored to future generations as well.

Keywords: Khevsurian dialect, archaic vocabulary, historical and ethnocultural memory.

შესავალი

ხევსურული დიალექტი წარმოადგენს აღმოსავლეთ საქართველოს დიალექტების ერთ-ერთ უძველეს ფენას, რომელიც მრავალ პრეისტორიულ და არქაულ ელემენტს ინახავს. ხევსურეთი, თავისი გეოგრაფიული მდებარეობისა (მაღალმთიანი და საკმაოდ იზოლირებული ტერიტორია) და ტრადიციული კულტურის კონსერვატიული ხასიათის გამო, გამორჩეულად საინტერესოა ლექსიკური არქაიზმების შესასწავლად. ხევსურულ დიალექტში შემორჩა მრავალი ისეთი სიტყვა და გამოთქმა, რომელიც თანამედროვე ქართულში ან სრულიად დავიწყებულია, ან განსხვავებული მნიშვნელობითაა გამოყენებული.

არქაული სიტყვაფორმების ანალიზი წარმოდგენას გვაძლევს ხევსურთა სასაუბრო მოდელის, საკულტო ტერმინოლოგიისა და სოციალური ურთიერთობების ისტორიულ ფორმებზე. ხშირად ასეთი ლექსემები მხოლოდ ენობრივ მნიშვნელობას არ ატარებს – ისინი კულტურის ნაწილია. ხევსურული არქაიზმები ასახავს ხალხის რწმენებს, ყოფით წესებსა და ურთიერთობებს. ხშირად ასეთ სიტყვებს ვხვდებით ხალხურ სიმღერებში, ლეგენდებსა და რიტუალურ ტექსტებში, სადაც მათ აქვს სიმბოლური ან მაგიური დატვირთვა. შესაბამისად, თითოეული არქაიზმი ერთგვარი ფანჯარაა ხევსურთა სულიერ სამყაროში.

კვლევის მეთოდები

საანალიზო საკითხის დამუშავებისას გამოყენებულია აღწერითი, შედარებითი და ანალიზის მეთოდები. ხევსურულ დიალექტში აღნუსხული არქაული სიტყვაფორმები შედარებულია ძველი ქართულისა და თანამედროვე ქართული კილოების შესაბამის ლექსიკურ ერთეულებთან.

მსჯელობა

სტატიაში ამ არქაული ლექსიკური ფენიდან რამდენიმე საინტერესო მაგალითს განვიხილავთ და მათ მნიშვნელობას ლინგვისტური და კულტუროლოგიური ასპექტით ვაანალიზებთ.

ხალი

ხევსურულში ხალი არის მოჭრილი ხე, რომელზედაც თივის ზვინს დგამენ: „ახლა ხალებზე აგებენ სამ-ოთხ ტვირთიან თივებს, – ამას საჯარეს ეძახიან“ (ჭინჭარაული 2005).

ძველ ქართულში ხალი გრძელი ჯოხია: „ხალებითა გრძელებითა აჭენებდეს (ნავსა)“ (აბულაძე 1973); სულხან-საბასთან – გრძელი წვრილი ჯოხი, გ(რ)ძელი წვლილი ლატანივით ხე, გალატოზთ საზომი ხე, საზომი მაშენებელისა (საბა 1949).

სიტყვაფორმა ხალი, ზემოთ განხილული სემანტიკით, თანამედროვე ქართულ სალიტერატურო ენაში აღარ დასტურდება. ის თავდაპირველი მნიშვნელობითაა შემორჩენილი ხევსურულ დიალექტში. ეს ლექსიკური ერთეული გვხვდება ზოგიერთ ქართულ კილოშიც:

„ჩვენებურების“ მეტყველებებში ხალა არის კაკლის დასაბერტყი გრძელი ჯოხი: „ამასა „ხალა“ ვეზნევით, კაკალ ჩამუაჩუჩებთ ამითა“ (ფუტკარაძე 1993); ფშაურში ხალი „ქუმელია“, გურულში – „თხილის, წიფლის ან რცხილის ხის გრძელი ჯოხი, რომელსაც კაკლის საბერტყავად ხმარობენ“ (დლონტი 1984), მთიულურში – „გრძელი წვრილი ჯოხი, რომელსაც თივის ბულულს ამოაკრავენ ხოლმე“ (ქეგლ), რაჭულში – „მოხარშული მარცვლეულისაგან მოზეილი ცომი“ (ქეგლ).

წკენტვა

წკენტვა ხევსურულში ცოტა რძის მქონე პირუტყვის წველას ნიშნავს: „წკენტავს წველის (ცოტა რძის მქონე ძროხას, ცხვარს...), წკენტვა, აგრეთვე: იწკენტების, სწკენტავს, ჩამასწკენტავს“ (ჭინჭარაული 2005).

სულხან-საბასთან წკენტი არის „რძე ძვირად მდენი“ და „რძე წყვეტით მდენი“, ხოლო წკენტა – „მუწუკის გამოცმოზა“, „მუწუკის გამოცვენისა“ (საბა 1949).

ლექსიკური ერთეული წკენტვა-ც აღარ დასტურდება თანამედროვე ქართულ სალიტერატურო ენაში. ეს არქაული სიტყვაც გვხვდება ზოგიერთ ქართულ კილოში:

„ჩვენებურების“ მეტყველებაში წკანტი არის „რძის წვეთი“: „ჩემ რეჰანას წკანტსაც ვეღარ გააგდეზიეფ, ისე გაშრა“, წკანტავს – „წვეთ-წვეთობით იწველება“: „ჩემი მასიასი მაკეა, ჰამა პაწპაწას წკანტავს ჯერ“, ხოლო წკმოლავს – „ცოტ-ცოტას სვამს“ (ფუტკარაძე 1993).

წკენტა იმერულში ცქინტი და წკვერტი ფორმებით გვხვდება; გურულში ცქინტვა ძროხის წვეთ-წვეთად მოწველას ნიშნავს: „ცოტა, წვეთ-წვეთად მოწველა. ძროხა იცქინტებაო იტყვიან, როცა ძროხა ძალიან ცოტა რძეს იძლევა“ (ღლონტი 1984).

ბაყალი

ბაყალი ხევსურულ დიალექტში ვულგ. „ბუშს, ნაბიჭვარს“ აღნიშნავს: „ეგია გასაკვირები, დას რო ძმისა ხყავ ბაყალი“ (ჭინჭარაული 2005).

ძველი ქართული ენის შეერთებული ლექსიკონის მიხედვით, ბაყლი არის „ლაფი, ჭუჭყი, მწვირე“, ხოლო ბაყლეანი/ბაყლიანი – „ჭუჭყიანი, მწვირიანი“ (რუხაძე 2008); საბასთან ბაყლი „მწიკვია“ (საბა 1949).

სიტყვაფორმა ბაყალიც არ გვაქვს თანამედროვე ქართულ სალიტერატურო ენაში. ხევსურულ დიალექტში თავდაპირველი მნიშვნელობით შემორჩენილი ეს ლექსიკური ერთეულიც დასტურდება რამდენიმე ქართულ კილოში:

„ჩვენებურებთან“ ბაყლი „ჭუჭყი, სიბინძურეა“: „ზაათი ბანაო რომე არ ქონდა სახლსა, ბაყლი ჭამდა ინსანსა, მალმალე ჰად იყო დაბანა“ (ფუტკარაძე 1993); რაჭულში ბაყლი არის „დამდგარი წყლის ზედაპირზე მოყენებული მწვანე ან ყვითელი ლაბისებური მასა-ყლარტი“ (ღლონტი 1984).

ბუცუცა

ბუცუცა ხევსურულში „უფრთო მწერი ზოგადად (ჭიანჭველა და მისთ.)“ (ჭინჭარაული 2005).

საბასთან ბოცონკალი „დიდი მკალია“ (საბა 1949).

არქაული სიტყვაფორმა ბუცუცა-ს მნიშვნელობითვე გამოიყენება „ჩვენებურების“ მეტყველებაში ფონეტიკური თვალსაზრისით ახლომდგომი სიტყვები: ბუცუნაკი – „წვრილი მწერი, მუმლი“: „ბუცუნაკები გაჩენილან ისე მალე“; ბოცონკალი – „მწერი“: „ბოცონკალი დასევია ჟუერსა“; „ბოცონცველა“ – მუმლი, კოლო: „ინეგოლში ბოცონცვლები ყოფილან ბევრი“ (ფუტკარაძე 1993).

ბოტი

ბოტი ხევსურულში არის „დაუკოდავი ვაცი“; გამოიყენებენ „მუსუსი ვაჟის“ დასახასიათებლად: „ვაჟი თუ ქალებთან თავ-დაუჭერია, ემახიან „ბოზგ-ტროკს“, „საწელეგაცსნილს“, „ბოტს“ (ჭინჭარაული 2005).

საბასთან ბოტი „თხის ერკემალა“: „(ოთხფ.) თხის ერკემელი; ქოში; ბოტს სომხურად და ქართულად ქოშიც ეწოდება“ (საბა 1949).

ბოტი ლექსემა თანამედროვე ქართულ სამწიგნობრო ენაში შემონახულია სიტყვაში დააბოტებს.

ქართული დიალექტებიდან ბოტი ისეთივე მნიშვნელობით („მამალი თხა“) გამოიყენება „ჩვენებურებთან“: „ეიყუნა კაცმა ჩარში ერთი ბოტი“ (ფუტკარაძე 1993).

ბოტი „დაუკოდავი ვაცი, ერკემალა“ თუშურსა და ფშაურ დიალექტებშიც (ღლონტი 1984).

გონჯი

გონჯი ხევსურულ დიალექტში სალანძღავი სიტყვაა. ემახიან იმ გვარის წევრებს, რომელთა წინაპრებსაც გადმოცემით ვენერიული სენი სჭირდათ. ამავე ძირისაა, აგრეთვე: გონჯობა „უხეირობა, სიცუდე“, გონჯობიანი „ვინც კანის ავადმყოფობით დაწყლულვებულ სახეს იფარავდა; ხორცის დამარღვეველი სენით დაავადებული“; „რა გონჯობიანივით კარჩი არ დახოლავ, შინ იმალებივ...; რა გონჯობიანივით თავ-პირს იბურავავ, რადარ მაიმორებავ ე დახვეულსავ?“ (ჭინჭარაული 2005).

ძველი ქართული ენის შეერთებული ლექსიკონის მიხედვით, გონჯი „კეთროვანია“ (რუხაძე 2008).

საბასთან: გონჯი არის „ჯორც-დარღვეული“; გონჯობა „მუწუკია“ (საბა 1949).

„ჩვენებურების“ მეტყველებაში გონჯი – „ცუდი, ავია“: „გონჯი სურიელი ღმერთმა არნა გიგიჩინოს“; „გონჯი თუალით არ შუუხედვან ერთმანებისთვის“; გონჯა//გონჯათ ყოფნა „ცუდად, ავად ყოფნა“: „გონჯაა მისი მამამთილი“; გონჯათ ვარ, დაახლოვდა შენი წასლის ვახტი“; ხოლო გონჯობა – „სიავე, სიცუდე“: „მისი გონჯობა ღმერთმა იმ ღუნმას დაახდინა!“ (ფუტკარაძე 1993).

მოხეურ და გურულ კილოებშიც გონჯი „ულამაზო, მახინჯი, ცუდია“, ხოლო გონჯათყოფნა – „ავადმყოფობა“ (ღლონტი 1984).

როგორც მაგალითებიდან ჩანს, თავდაპირველი სემანტიკით გონჯი//გონჯობა სიტყვები მხოლოდ ხევსურულ დიალექტშია შემორჩენილი.

ჩხერი

ჩხერი ხევსურულ კილოში „წვეტიანი, ოდრო-ჩოდრო კლდეების ერთობლიობაა“: „ქვიშათ აელვებს მთვარეი კლდის ჩხერზედ შამამჯდარია“; „[ჯიხვები] თანაც შენ ჩაგიყოლებენ, ჩხერს ჩაგაჭრიან კლდისასა“ (ჭინჭარაული 2005).

ძველი ქართული ენის შეერთებული ლექსიკონის მიხედვით, დაჩხერა „დამტვრევია“, დაჩხერილი „განტეხილი“ (რუხაძე 2008).

არც ხევსურული ლექსიკური ერთეული ჩხერი დასტურდება თანამედროვე ქართულ სალიტერატურო ენაში. ეს არქაული სიტყვაფორმა გვხვდება სხვა ქართულ კილოებშიც:

„ჩვენებურების“ მეტყველებაში ჩხერი „ჩანჩქერი, ჩქერია“: „ამაზე იმერჯევშიც ჩხერი იტყვიან“ (ფუტკარაძე 1993). ეს სემანტიკურად უფრო უკავშირდება ხევსურულ ჩხერა-ს „ჩხარუნს“: „პირდაპირ ზურაბ ჩამავა, ჩხერა ჩამააქვ ქვიშისა, გაწურთნა ჩვენაც ვიცოდით გაუწურთნავის კიცვისა“ (ჭინჭარაული 2005).

იმერულში ჩხარი „არახშირს“ ნიშნავს: „კაი ლამაზი ქალია, ჩხარი კბილები რომ არ ჰქონდეს“; ქართლურ დიალექტში: „კოჭაობის, კოჭობანას დროს, როცა ყველა კოჭი (ერთის გარდა) ერთნაირად დაჯდება, ჩხარიაო, იტყვიან“; თუშურში – ჩხარი „ჭირხლია“, ჩხრიანი – „ჭირხლიანი“ (ღლონტი 1984).

ფარაგი

ფარაგი ხევსურულში „გულისპირი, გულ-მკერდზე ასაფარებელი მოქარგული საცმელია“; „სადიაცო ჩოხის (კაბის) წინა ნაწილი, მკერდს რომ ფარავს“: „ეგ რა ვაჟკაცის წესია ქალის ფარაგის ამბები?“; „ქალასა

შენისთანასა ფარაგ აქვ ჩამაწყვეტილი“; „გვაშინებს მიხა ვაჟაი, ფარაგს ვიკერავთ სამზედა“ (ჭინჭარაული 2005).

ძველი ქართული შეერთებული ლექსიკონის მიხედვით, ფარაგი არის „წელთ სარტყამი ჯიბიანი ჩასადებელი“; „გამოიღო ფარაგისაგან თვისისა“, „შთაიდვა ფარაგთა შინა“ (რუხაძე 2008).

საბასთან – ფარაგი „ესე არს წელსარტყამი ჯიბიან–ჩასადებლიანი; ფარაგი არს სარტყელსა შინა შთასადებელი იყოს, გინა ჯიბე; ფარაგი არს სარტყელი, რომელსა შინა შეიდეზოდეს რამე“ (საბა 1949).

არქაული ლექსემა ფარაგი „ჩვენებურების“ მეტყველებაში „ჯიბეს“ აღნიშნავს: „ეთეგზე შიგან ფარაგი მქონდა“ (ფუტკარაძე 1993).

თუმურსა და ფშაურ კილოებში ფარაგი ხევსურულის მსგავსი სემანტიკით დასტურდება (ღლონტი 1984).

გურზი

გურზი ხევსურულ დიალექტში ნიშნავს „ლახტივით დიდი, ფართო“; „ცაცია გარმაგიქნივა გურზივით გასარტყმელადა“ (ჭინჭარაული 2005).

ძველი ქართული ენის შეერთებული ლექსიკონის მიხედვით, გურზი „საომარი ჭურჭელია“ (რუხაძე 2008).

საბასთან გურზი შემდეგნაირადაა განმარტებული: „ლახტივით დიდი, უფრო“, „დიდი ლახტი, უფრო“ (საბა 1949).

არქაული ლექსემა გურზი „ჩვენებურების“ საუბარში არის „რკინის ბადრო, კვერთხი“; „გურზებ უქნევდენ ერთმანებ და ხოცევდენ“ (ფუტკარაძე 1993).

აჭარულ დიალექტში გვაქვს გურზის ფონეტიკური ვარიანტი გურძი; აღნიშნავს „გირას, რკინის ბურთს“ (ღლონტი 1984).

ფია

ფია ხევსურულ კილოში „უძუძურის, ჩვილის შეჭამადს აღნიშნავს“ (ჭინჭარაული 2005).

საბასთანაც ფია არის „ჩვილთ შეჭამადი უძუძურისა“ (საბა 1949).

არქაული ლექსემა ფია „ჩვილი ბავშვის საჭმელია“ ჩვენებურების მეტყველებაშიც: „ძუძუ არ მქონდა, ძე არ მომივდა და ფიით მყავს ესა გაზდილი“ (ფუტკარაძე 1993).

ფია „რძის ფაფა, ბავშვის საჭმელია“ კახურში; იმერულში კი იმავე მნიშვნელობით გვხვდება „ფიფია“ (ღლონტი 1984).

დასკვნა

შეიძლება ითქვას, რომ ხევსურული კილოს არქაული ლექსიკა გახლავთ ქართულ ენობრივ კულტურაში უძველესი ფენის ცოცხალი მემკვიდრეობა. მისი შესწავლა აუცილებელია არა მხოლოდ დიალექტოლოგიური თვალსაზრისით, არამედ როგორც ქართულ ენის ისტორიული განვითარებისა და ეროვნული იდენტობის კვლევის მნიშვნელოვანი წყარო. მომავალი კვლევები მიზნად უნდა ისახავდეს ამ არქაიზმების ფონეტიკურ, მორფოლოგიურ და სემანტიკურ ანალიზს თანამედროვე ლინგვისტური მეთოდებით, აგრეთვე, მათი ეთნოკულტურული კონტექსტის დადგენას. აუცილებელია გაგრძელდეს ხევსურული დიალექტის კვლევა, ჩაიწეროს ცოცხალი მეტყველება და შეიქმნას თანამედროვე ლექსიკური კორპუსები, რათა ეს არქაული ფენა მომავალ თაობებსაც შეუნარჩუნდეს.

გამოყენებული ლიტერატურა და წყაროები

- აბულაძე 1973 – ი. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი (მასალები). თბილისი, 1973.
- ბერიძე 1981 – გრ. ბერიძე, ჯავახური დიალექტის სალექსიკონო მასალა. თბილისი, 1981.
- გიგინეიშვილი... 1961 – ივ. გიგინეიშვილი, ვ. თოფურია, ივ. ქავთარაძე, ქართული დიალექტოლოგია, I, დიალექტთა განხილვა, ტექსტები, ლექსიკონი. თბილისი, 1961.
- იმნაიშვილი 1966 – გრ. იმნაიშვილი, ქართული ენის ინგილოური დიალექტის თავისებურებანი. თბილისი, 1966.
- კუბლაშვილი 1985 – კლ. კუბლაშვილი, ქართული ენის ქვემოიმერული დიალექტი. თბილისი, 1985.
- მარტიროსოვი... 1956 – არ. მარტიროსოვი, გრ. იმნაიშვილი, ქართული ენის კახური დიალექტი. თბილისი, 1956.
- მიქაუტაძე 2009 – მიქაუტაძე მ., ზოგი არქაული სიტყვაფორმისათვის იმერხეულში, აკადემიკოს სერგის ჯიქიას დაბადების 110 წლისთავისადმი მიძღვნილი კრებული, ახალციხე, 2009: 52-56.
- მიქაუტაძე 2010 – მ. მიქაუტაძე, რამდენიმე არქაული ლექსიკური ერთეულისათვის იმერხეულში. საერთაშორისო პერიოდული ჟურნალი „განათლება“, ტ. 2. თბილისი, 2010: 72-75.
- რუხაძე 208 – ძველი ქართული ენის შეერთებული ლექსიკონი. 2008. შემდგ. გრ.რუხაძე; რედ. გ. კოპლატაძე. თბილისი, 2008.
- საბა 1949 – ს.-ს. ორბელიანი, სიტყვის კონა ქართული, რომელ არს ლექსიკონი. თბილისი, 1949.
- როსტიაშვილი 1978 – ნ. როსტიაშვილი, ინგილოური ლექსიკონი. თბილისი, 1978.
- სარჯველაძე 1995 – ზ. სარჯველაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი. თბილისი, 1995.
- უთურგაძე 1960 – თ. უთურგაძე, თუშური კილო. თბილისი, 1960.
- ფაღავა ... 2024 – მ. ფაღავა, მ. ცინცაძე, მ. ბარამიძე, ქართული ენის ტაოური დიალექტი (გამოკვლევა, მასალები, ლექსიკონი). თბილისი, 2024.
- ფუტკარაძე 1993 – შ. ფუტკარაძე, ჩვენებურების ქართული. ბათუმი, 1993.
- ქეგლ – ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, პროფ. არნ. ჩიქობავას საერთო რედაქციით, ტტ. I–VIII. თბილისი, 1950-1964.
- ღლონტი 1984 – ქართულ კილო–თქმათა სიტყვის კონა, შემდგენელი ალ. ღლონტი, მეორე გამოცემა. თბილისი, 1984.
- ცოცანიძე 1978 – გ. ცოცანიძე, ფშაური დიალექტი. თბილისი, 1978.
- ძოწენიძე 1974 – ქ. ძოწენიძე, ზემოიმერული ლექსიკონი. თბილისი, 1974.
- ჭინჭარაული 1960 – ალ. ჭინჭარაული, ხევსურულის თავისებურებანი. თბილისი, 1960.
- ჭინჭარაული 2005 – ალ. ჭინჭარაული, ხევსურული ლექსიკონი. თბილისი, 2005.
- ხუბუტია 1969 – პ. ხუბუტია, თუშური კილო, ლექსიკა. თბილისი, 1969.

References and Sources

- Abuladze 1973 – I. Abuladze, Dictionary of the Old Georgian Language (Materials). Tbilisi, 1973.
- Beridze 1981 – Gr. Beridze, Dictionary of the Javakhian Dialect. Tbilisi, 1981.
- Chincharauli 1960 – Al. Chincharauli, Peculiarities of the Khevsurian dialect. Tbilisi, 1960.
- Chincharauli 2005 – Al. Chincharauli, A Dictionary Khevsurian dialect. Tbilisi, 2005.
- Dzotsenidze 1974 – K. Dzotsenidze, Dictionary of Upper Imeretian speech. Tbilisi, 1974.
- EDGL – Explanatory Dictionary of the Georgian Language, edited by Prof. Arn. Chikobava, vols. I–VIII. Tbilisi, 1950-1964.
- Gigineishvili... 1961 – Iv. Gigineishvili, V. Topuria, Iv. Kavtaradze, Georgian Dialectology, I, Discussion of Dialects, Texts, Dictionary. Tbilisi, 1961.
- Glonti 1984 – Unity of Georgian dialect words. compiled by Al. Glonti, second edition. Tbilisi, 1984.
- Imnaishvili 1966 – Gr. Imnaishvili, Peculiarities of the Ingilo Dialect of the Georgian Language. Tbilisi, 1966.
- Khubutia 1969 – P. Khubutia, A Tushian dialect, Vocabulary. Tbilisi, 1969.
- Kublashvili 1985 – Kl. Kublashvili, Lower Imeretian Dialect of the Georgian Language. Tbilisi, 1985.
- Martirosov... 1956 – Ar. Martirosov, Gr. Imnaishvili, Kakhetian Dialect of the Georgian Language. Tbilisi, 1956.
- Mikautadze 2009 – Mikautadze M., Some Archaic Word Forms in Imerkhebian dialect, Collection Dedicated to the 110th Anniversary of the Birth of Academician Sergis Jikia, Akhaltsikhe, 2009: 52-56.
- Mikautadze 2010 – M. Mikautadze, Several Archaic Lexical Units in Imerkhebian dilect. International Periodical Journal "Education", Vol. 2. Tbilisi, 2010: 72-75.
- Paghava ... 2024 – M. Paghava, M. Tsintsadze, M. Baramidze, A Taoian Dialect of the Georgian Language (Research, Materials, Dictionary). Tbilisi, 2024.
- Putkaradze 1993 – Sh. Putkaradze, Chveneburebis' Georgian, book I, Batumi, 1993.
- Rostiashvili 1978 – N. Rostiashvili, Dictionary of the Ingilo dialect. Tbilisi, 1978.
- Rukhadze 2008 – Combined Dictionary of the Old Georgian Language. 2008. Compiled by G. Rukhadze; Edited by G. Koplatadze. Tbilisi, 2008.
- Saba 1949 – S.-S. Orbeliani, The unity of Georgian words, which is a dictionary. Which Dictionary. Tbilisi, 1949.
- Sarjveladze 1995 – Z. Sarjveladze, Dictionary of the Old Georgian Language. Tbilisi, 1995.
- Tsotsanidze 1978 – G. Tsotsanidze, A Pshavian Dialect. Tbilisi, 1978.
- Uturgaidze 1960 – T. Uturgaidze, Tushian dialect Kilo. Tbilisi, 1960.